

1. Εισαγωγή

Η συγκριτική ανάγνωση και αντιπαράθεση της φιλοσοφικής σκέψης των Αντόρνο και Νίτσε από τη σκοπιά της κριτικής που ασκούν στο λόγο και τη μεταφυσική ίσως αρχικά ξενίζει. Άραγε, στο πλαίσιο της παράδοσης Χέγκελ-Μαρξ δεν αποτελεί η σκέψη του Αντόρνο σταθμό στην εξέλιξη μιας διαλεκτικής φιλοσοφίας, η οποία θεμελιώνει την κριτική δύναμη ακριβώς στο Λόγο στον οποίο εδράζεται η νεωτερικότητα; Και δεν θεωρείται αποδεδειγμένο, τόσο για τον Χάμπερμας του *Ο φιλοσοφικός Λόγος της νεωτερικότητας*, όσο και για τους μεταμοντέρνους αντιπάλους του, πως η επίθεση του Νίτσε στην παραδεδομένη φιλοσοφική σκέψη αποτελεί όχι μόνο αποστροφή ενάντια στο φιλοσοφικό Λόγο, αλλά και μια μορφή κριτικής αντιπαλότητας απέναντι σε κάθε κριτικό-διαφωτιστικό πρόταγμα; Πράγματι, όσον αφορά την ακαδημαϊκή έρευνα, δεν αντιμετωπίζει κανείς ένα υπέροθρομα ζωντανό ενδιαφέρον να μελετηθούν οι δυνατότητες διερεύνησης της παρουσίας του Νίτσε στο έργο του Αντόρνο. Αν αφαιρέσει κανείς μεμονωμένες εργασίες γενικά πάνω στη σχέση Κριτικής Θεωρίας και Νίτσε, και ειδικότερα πάνω στις επιρροές του Νίτσε στη σύλληψη της *Διαλεκτικής του Διαφωτισμού*, όντως παρατηρείται μια τάση να αποφευχθούν οι... στενές επαφές – κωδικοποίηση αυτής της στάσης, αλλά και παρότρυνση για αποφυγή κάθε εγχειρήματος να πολιτογραφηθεί ο Νίτσε ως πρόδρομος της Κριτικής Θεωρίας αποτελεί το ανωτέρω έργο του Χάμπερμας. Αν και εν τω μεταξύ στα πλαίσια της μεταμοντέρνας αναγέννησης του ενδιαφέροντος για το είδος κριτικής που ασκεί ο Νίτσε τα όρια μεταξύ Κριτικής Θεωρίας και νιτσεικού έργου δεν είναι πια τόσο ανελαστικά, εν τούτοις φαίνεται ότι επικρατεί ένα υπόδηλο consensus στο ότι η

παρουσία του Νίτσε στη σκέψη του Αντόρνο δεν πρέπει να υπεριτιμάται. Ο λόγος που προτείνεται για αυτό είναι ότι η άρση των οριοθετήσεων θα ενείχε αρνητικές επιπτώσεις για τον κριτικό-χειραφετητικό χαρακτήρα της αντορνονικής φιλοσοφίας, μετατρέποντάς την είτε σε ανορθολογική απόρριψη συλλήβδην του ορθολογισμού της νεωτερικότητας, είτε σε μεταμοντέρνα «χαρούμενη επιστήμη».

Η παρούσα μελέτη σκοπεύει να αντιστρατευτεί τέτοιου είδους... αγκυλώσεις και προκατειλημμένες στάσεις που χαρακτηρίζουν την πρόσληψη της σχέσης Αντόρνο-Νίτσε. Εμφορεύεται από την πεποίθηση πως η έρευνα του ίχνους του Νίτσε στη σκέψη του Αντόρνο είναι σε θέση από τη μια μεριά να υποδείξει ορισμένα αδύνατα σημεία στην επιχειρηματολογική στρατηγική του Αντόρνο ενάντια στο νεωτερικό εργαλειώδη Λόγο, και από την άλλη να διανοίξει οδούς μιας σύγχρονης κριτικής του Λόγου. Κεντρική συνιστώσα του προβληματισμού πάνω στη σχέση Αντόρνο-Νίτσε αποτελεί η σκέψη ότι στη φιλοσοφία του Αντόρνο η διαλεκτική παράδοση των Χέγκελ-Μαρξ συνυπάρχει και, σε ορισμένα σημεία, επικαλύπτεται από τη νιτσεϊκή κριτική της φιλοσοφίας και του νεωτερικού Λόγου. Βάσιμα μπορεί κανείς να ισχυρισθεί πως α) η κριτική του εργαλειώδη Λόγου σύλληψη της *Διαλεκτικής του Διαφωτισμού* (ΔτΔ) συνίσταται στην ιστορική-υλιστική υιοθέτηση, αλλά και ανανοηματοδότηση της νιτσεϊκής κριτικής του Λόγου, και β) συγκεκριμένα η ιστορικο-φιλοσοφική κριτική του Αντόρνο στο νεωτερικό πρόταγμα του διαφωτισμού βασίζεται σε ένα εξελικτικό σχήμα με αρνητικά πρόσθημα, το οποίο εμφορεύεται από τη γενεαλογική κριτική του Νίτσε. Πρόθεσή μας είναι να θεμελιώσουμε επιχειρηματολογικά τη θέση ότι η ερμηνεία της ΔτΔ προϋποθέτει την αναφορά στο ύστερο έργο του Νίτσε, δηλ. τη *Γενεαλογία της Ηθικής* και το *Πέρα από το καλό και το κακό*. Απ' αυτό απορρέουν άλλες δύο σκοποθεσίες: Από τη μια μεριά η ερμηνευτική κατάδειξη του γεγονότος ότι η πρόσληψη της νιτσεϊκής γενεαλογικής κριτικής στα πλαίσια της ΔτΔ χαρακτηρίζεται από συγκεκριμένες μονομέρειες. Τούτο οφείλεται μεταξύ άλλων στο ότι οι Χορκχάιμμερ και Αντόρνο μετασχηματίζουν τη γενεαλογική κριτική του Νίτσε στο φαινόμενο της ηθικής, και συγκεκριμένα στους εξισωτισμούς που επιβάλλει ο (ηθικός) λόγος, σύμφωνα με τις ανάγκες μιας ριζικής επίθεσης στον ταυτιστικό νεωτερικό Λόγο. Με την προσαρμογή αυτή της

νιτσεϊκής γενεαλογίας στις ιστορικο-φιλοσοφικές ανάγκες του σχήματος της διαλεκτικής του διαφωτισμού οι Χορκχάιμερ και Αντόρνο πιστεύουν ότι είναι σε θέση να επεκτείνουν το εύρος της υλιστικής κριτικής της ιδεολογίας, σύμφωνα με την οποία οι μορφές της σκέψης και του λόγου αντανακλούν ή, μάλλον, είναι ομόλογες των κοινωνικών σχέσεων ισοδυναμίας και ανταλλαγής. Η ΔτΔ στοχεύει με τη διεύρυνση αυτή να καταδείξει πως η ίδια η δομή του πνεύματος και του Λόγου σφραγίζεται από το μένος μιας ισοπεδωτικής ταυτιστικής λογικής.

Μ' αυτούς τους όρους βέβαια η ΔτΔ επιχειρεί να ριζοσπαστικοποιήσει τη νιτσεϊκή γενεαλογία προσδίδοντάς της την απαραίτητη εμβέλεια ώστε να προσβάλει σύνολες τις εκφάνσεις του νεωτερικού Λόγου. Ο Νίτσε αντίθετα εκδιπλώνει τη γενεαλογική ανασυγκρότηση του (ηθικού) λόγου από τη μια μεριά ως διαύγηση των συνθηκών ανάδυσης του φαινομένου, και από την άλλη ως παραστατική υποτύπωση όλων εκείνων των σταθερά μεταλλασσόμενων πλεγμάτων νοήματος και σκοποθεσίας, στα οποία εντάσσεται το κάθε φαινόμενο ιστορικά. Στην πρόσληψη της *Γενεαλογίας της ηθικής* από τη ΔτΔ δεν παρατηρούμε και πολλά ίχνη από το εγχείρημα του Νίτσε να ανασυνθέσει γενεαλογικά την ιστορία του (κάθε) φαινομένου καταδεικνύοντας τις μεταβολές στην υφή του καθώς εντάσσεται σε διαφορετικά πλέγματα νοηματοδότησης και προσδιορισμού. Οι συγγραφείς της ΔτΔ καταγίνονται αντίθετα να αποδείξουν πως μια γενεαλογική ανασυγκρότηση του νεωτερικού Λόγου δεν μπορεί να λάβει το σχήμα μιας ανεστραμμένης εξέλιξης: Ο λόγος βέβαια εξελίσσεται, αλλά με... αναστροφική πορεία. Σε τελική ανάλυση επανέρχεται στις καταβολές του, δηλ. στο μύθο.

Λαμβάνοντας υπόψη τον αποσπασματικό χαρακτήρα του έργου, η κριτική παρουσίαση της ΔτΔ που επιχειρούμε δεν εγείρει την αξίωση εξαντλητικής ανάλυσης σύνολου του κειμένου. Περιορίζεται αντίθετα σε εκείνες τις θεματικές ενότητες του έργου στις οποίες αποκρυσταλλώνεται η επιχειρηματολογική δομή της κριτικής στο διαφωτισμό και τον εργαλειώδη Λόγο. Παράλληλα βέβαια γίνεται διαρκής αναφορά στην επιρροή του Νίτσε πάνω στο κεντρικό αυτό για τη «μέση» Κριτική Θεωρία έργο. Μια και ο τρόπος της ερμηνευτικής μας προσέγγισης στο κείμενο της ΔτΔ εστιάζεται στις κεντρικές συνιστώσες της καθολικής κριτικής που ασκούν οι Χορκχάιμερ και Αντόρνο στο νεωτερικό

Λόγο, διεξάγουμε σε κάθε θεματική ενότητα και την αντίστοιχη αντιπαράθεση με τη σκέψη του Νίτσε. Χωρίς προθέσεις... επίτιμης διαίτησias η αντιπαράθεση αυτή στοχεύει να αναδείξει ορισμένες επόψεις παρερμηνείας που χαρακτηρίζουν την πρόσληψη του νιτσεικού κριτικού στοχασμού από τη ΔτΔ. Αυτό καταδεικνύεται πληρέστερα στα δύο πεδία κριτικής ερμηνείας στα οποία επικεντρώνεται η μελέτη, δηλ. γνωσιοθεωρία και ηθική: Ειδικά στο κεφάλαιο περί της έννοιας του διαφωτισμού και στο παράρτημα της ηθικής η παρουσία του Νίτσε είναι τόσο έντονη όσο και αυτή του Μαρξ. Επιπλέον, μια και η γνωσιοθεωρητική κριτική της ΔτΔ δεν είναι δυνατόν να κατανοηθεί χωρίς την πρόσληψη της καντιανής φιλοσοφίας (θεωρητικής και πρακτικής), η ερμηνευτική μας προσέγγιση επιχειρεί να ανασυγκροτήσει την επιχειρηματολογική στροφή των Χορκχάιμερ και Αντόρνο ενάντια στην *Κριτική του καθαρού Λόγου*.

Το δεύτερο μέρος της παρούσας μελέτης εστιάζεται στη μεταφυσική σκέψη των Αντόρνο και Νίτσε διεξάγοντας την ερμηνευτική ανάλυση στο έδαφος τόσο μιας εμμενούς ανασυγκρότησης των μοντέλων (κριτικής της) μεταφυσικής, όσο και της κριτικής τους αντιπαράθεσης. *Ενάντια σε ορισμένες αντιλήψεις που θεωρούν τη φιλοσοφική σκέψη των Αντόρνο και Νίτσε μορφές μετάβασης στη μετα-μεταφυσική εποχή, προτείνουμε μια ερμηνευτική προοπτική η οποία εντάσσει και τα δύο είδη κριτικής της μεταφυσικής στην παράδοση κριτικού (αυτο-)ελέγχου του Λόγου που εγκαινιάζει ο Καντ*. Τόσο στον Αντόρνο όσο και στον Νίτσε παρατηρούμε ότι η κριτική στάση ενάντια στις μεταφυσικές αξιώσεις του παραδοσιακού φιλοσοφικού λόγου χαρακτηρίζεται από μια διπλή στρατηγική, δηλ. από τη μια μεριά αποδόμηση των μεταφυσικών υποστασιοποιήσεων, και από την άλλη υπεράσπιση της μετα-φυσικής, δηλ. υπερβατικής προοπτικής ως αναντικατάστατο θεμέλιο κάθε κοσμικής νοηματοδότησης και γνώσης.

Κατ' αρχάς προσεγγίζουμε ερμηνευτικά το μοντέλο μεταφυσικής σκέψης του Αντόρνο, όπως αυτό αποκρυσταλλώνεται στην *Αρνητική Διαλεκτική* και συγκεκριμένα στο τελευταίο κεφάλαιο, *Στοχασμοί για τη μεταφυσική*, με τους οποίους ο Αντόρνο σκιαγραφεί το είδος εκείνο μεταφυσικού στοχασμού που απαιτεί η κριτική σκέψη ακόμη και μετά την οριστική χρεοκοπία των παραδοσιακών φιλοσοφικών συστημά-

των. Μια και η επιχειρηματολογία του Αντόρνο υπέρ μιας μεταφυσικής, η οποία εδραιώνει και νομιμοποιεί την κριτική-υπερβαίνουσα σκέψη, διεξάγεται σε συνεχή αντιπαράθεση με τη φιλοσοφία των Καντ και Χέγκελ, εστιάζουμε την ερμηνευτική προσοχή ιδιαίτερα στις έννοιες της άρνησης (Χέγκελ) και του πράγματος καθ' αυτό (Καντ). Σκοπός μας βέβαια δεν είναι μια καθαρά ιστορικο-φιλοσοφική διαπραγμάτευση. Περιοριζόμαστε σε εκείνες τις επόψεις των εννοιών που είναι απαραίτητες στο να γίνει κατανοητή η επιχειρηματολογία του Αντόρνο. Ανανοηματοδοτώντας τις κατηγορίες αυτές στο πλαίσιο της κοινωνικής κριτικής ο Αντόρνο διατυπώνει την έννοια του μη-ταυτόσημου ως ακρογωνιαίου λίθου του μεταφυσικού στοχασμού. Αν και στην έννοια του μη-ταυτόσημου υποτυπώνεται το σημείο σύγκλισης όλων των στοχαστικών ενεργημάτων του Αντόρνο να προσφέρει στη σκέψη χειραφετικές προοπτικές και ως εκ τούτου η ερμηνευτική της διαύγαση δεν αποτελεί εύκολο εγχείρημα, εντούτοις ο Αντόρνο ο ίδιος, αν και περιγραμματακά, προσφέρει μια οδό πρόσβασης στο μη-ταυτόσημο: αυτή συνίσταται στην συναστερωτική σκέψη. Ξέχωρα από τις γνωσιοθεωρητικές επόψεις της έννοιας του συναστερισμού η ερμηνεία μας επικεντρώνεται στη λογική των παραστασιακών σχέσεων που ενέχεται στην έννοια της συναστέρωσης. Πιστεύω πως μόνο διαμέσου της διαπραγμάτευσης της παραστασιακής λογικής πάνω στην οποία εδράζεται η σκέψη των συναστερισμών μπορεί να εκτιμηθεί το μοντέλο μεταφυσικού στοχασμού που προτάσσει ο Αντόρνο, τόσο όσον αφορά την κριτική δυναμική που ενέχει, όσο και τα όριά του.

Η κριτική του Νίτσε στη μεταφυσική παράδοση από την άλλη μεριά μπορεί να χαρακτηριστεί ως το εγχείρημα ριζικής αντιπαράθεσης με το ερώτημα αν η φιλοσοφική σκέψη είναι σε θέση να διανοίξει ένα στοχαστικό χώρο στον οποίο οι παρανοήσεις, δηλ. οι υποστασιοποιημένοι διπλασιασμοί της μεταφυσικής θα τίθεντο εκτός ισχύος, ταυτόχρονα όμως θα εξακολουθούσαν να διενεργούνται προτάγματα καθολικής νοηματοδότησης τόσο του Είναι, όσο και των όντων. Κατευθυντήρια πεποίθηση της ερμηνευτικής μας διαπραγμάτευσης αποτελεί ο στοχασμός πως η φιλοσοφία του Νίτσε συνιστά ένα υποδειγματικό μοντέλο κριτικής σκέψης, η οποία δεν καθηλώνεται σε στάσεις και νοοτροπίες σπασμωδικής εναντίωσης ή και απόρριψης. Αντίθετα, στα στοχαστικά πει-

ράματα του Νίτσε, ο οποίος στηλιτεύει με δριμύτητα τις υποστασιοποιημένες αντιθέσεις της μεταφυσικής παράδοσης, μπορεί, πιστεύω, να διακρίνει κανείς μια στοχαστική στάση απέναντι στη φιλοσοφική παράδοση, στο πλαίσιο της οποίας η μεταφυσική εντασσόμενη σε μια εναλλακτική νοηματοδοτική προοπτική γίνεται αντικείμενο διαύγασης ως πρόταγμα – πρόταγμα καθολικής νοηματοδότησης παρ' όλες... τις φενάκες στις οποίες σταθερά υποπίπτει υποστασιοποιώντας αξίες και τελικούς σκοπούς της νοηματοδότησης. Το πώς ο Νίτσε συλλαμβάνει τη μεταφυσική ως νοηματοδοτούν πρόταγμα γίνεται στη μελέτη μας αντικείμενο ανάλυσης στο πλαίσιο της νιτσεϊκής κριτικής στην καντιανή έννοια του πράγματος καθ' αυτό από τη μια μεριά, και στις πλατωνικές Ιδέες από την άλλη.

Αν για τον Πλάτωνα οι Ιδέες αποτελούν έσχατες μορφές νοήματος και καταληπτότητας των φαινομένων, στη σκέψη του Νίτσε μετατρέπονται σε συνεκτικές (δηλ. επικουρικές των βιοτικών αναγκών) αποκρυσταλλώσεις των κοσμο-νοηματοδοτικών προταγμάτων. Ο προταγματικός χαρακτήρας της σκέψης (δηλ. φιλοσοφίας, επιστήμης, τέχνης, θρησκείας κτλ.) καταλαμβάνει στο έργο του Νίτσε αξιωματική θέση. Το ότι κάθε προταγματική νοηματοδότηση διενεργείται μέσω μιας εκάστοτε συγκεκριμένης προοπτικής συνδέεται για τον Νίτσε με τη μεταφυσική της θέλησης ή –ορθότερα– των θελήσεων για δύναμη. Η μεταφυσική πρόταση του Νίτσε συνίσταται στο πολυειδές των θελήσεων για δύναμη, οι οποίες αποτελούν οργανωμένα πλέγματα κοσμικής νοηματοδότησης, δηλ. δεσμευτικών προσδιορισμών και αξιοθετήσεων. Συλλαμβάνοντας λοιπόν τις θελήσεις για δύναμη ως ενεργήματα καθολικών νοηματοδοτήσεων ο Νίτσε τις εντάσσει στο μεταφυσικό πλαίσιο μιας καθολικής νοηματοδότησης, σύμφωνα με την οποία η υφή του κόσμου συνίσταται σε ενεργήματα και σχέσεις ερμηνείας. Αυτή η νιτσεϊκή μεταφυσική νοηματοδότηση του κόσμου ως συνόλου των σχέσεων νοηματοδότησης/ερμηνείας θεμελιώνει την κριτική στις υποστασιοποιήσεις της μεταφυσικής.

Έχοντας πραγματευτεί τους βασικούς άξονες της κριτικής στάσης των Αντόρνο και Νίτσε απέναντι στη μεταφυσική επιχειρούμε στη συνέχεια μια άμεση αντιπαράθεση, η οποία περιστρέφεται γύρω από το σχήμα του «τέλους της μεταφυσικής». Τα εννοιακά εργαλεία για το εγ-

χείρημα αυτό μας προσφέρει μάλλον ο Νίτσε με την ερμηνεία ως μεταφυσική αρχή, αρκεί βέβαια να ενταχθεί στο στοχαστικό πλαίσιο των παραστασιακών σχέσεων, το οποίο όπως είδαμε αποτελεί κεντρικό πυλώνα του μεταφυσικού στοχασμού του Αντόρνο. Ακριβώς αυτή η αντιπαράθεση των μεταφυσικών μοντέλων των Αντόρνο και Νίτσε στο έδαφος των παραστασιακών σχέσεων καθιστά βάσιμες, κατά τη γνώμη μου, ορισμένες εκτιμήσεις όσον αφορά την πλεονεκτική θέση της νιτσεϊκής κριτικής απέναντι στο μοντέλο αρνητικής διαλεκτικής του Αντόρνο. *Υπό το φως του στοχασμού πάνω στις παραστασιακές σχέσεις η νιτσεϊκή μεταφυσική της ερμηνείας αποδεικνύεται ικανή να αποδεσμεύσει την κριτική σκέψη από ορισμένα αδιέξοδα στα οποία οδηγεί ο αρνητικός ουτοπισμός του Αντόρνο.*

Την κριτική-ερμηνευτική διαπραγμάτευση της γνωσιοθεωρίας και μεταφυσικής στη σχέση των Αντόρνο και Νίτσε ακολουθεί στο τρίτο μέρος της μελέτης η εξέταση της αισθητικής. Το βήμα αυτό εδράζεται όχι μόνο στο γεγονός ότι και οι δύο φιλόσοφοι διενεργούν τη φιλοσοφική κριτική ως αισθητική θεωρία, αλλά συνιστά αναγκαία προέκταση και αισθητική εμφάνιση της λογικής των παραστασιακών σχέσεων. Έχοντας αναλύσει στο κεφάλαιο για τα μοντέλα μεταφυσικής σκέψης την έννοια της εμφάνειας ως κεντρικού άξονα μεταφυσικού στοχασμού στο έργο των δύο φιλοσόφων, προσεγγίζουμε την έννοια σε συσχέτιση με μια κεντρική διάγνωση τόσο του Αντόρνο, όσο και του Νίτσε: την κρίση της αισθητικής εμφάνειας στον αισθητικό λόγο της νεωτερικότητας. Εστιάζοντας την προσοχή στις έννοιες της συνεκτικότητας και του στιγμιαίου της αισθητικής εμφάνειας, εξετάζουμε κατ' αρχάς τη νιτσεϊκή θεώρηση της φιλοσοφικής σκέψης στον ορίζοντα των παραστασιακών σχέσεων, όπως αυτή σκιαγραφείται στο έδαφος της αισθητικής θεωρίας της *Γέννησης της τραγωδίας*. Η συνεκτικότητα και το στιγμιαίο της αισθητικής εμφάνειας αποτελούν επίσης τους άξονες της διαπραγμάτευσης της *Αισθητικής Θεωρίας* του Αντόρνο. Η αντιπαράθεση των ερμηνευτικών προοπτικών που ακολουθεί εκβάλλει στη διαπίστωση ότι η κριτική που ασκούμε στην αντορνική σύλληψη της συναστερωτικής σκέψης βασιζόμενοι στους νιτσεϊκούς στοχασμούς περί ερμηνείας και παράστασης επιβεβαιώνεται και στο πλαίσιο φιλοσοφικής αισθητικής.